

Олена ТКАЧЕНКО, канд. філол. наук, доц.

ORCID ID: 0000-0002-9643-9127

e-mail: tkachenko.olena.20@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ТОПОС "САКРАЛЬНОГО СВІТЛА" В ЛІРИЦІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Вступ. Тарас Шевченко неодноразово використовує у своїй поезії топос "тихого світу". Походить цей образ з християнської гімнографії. "Світе тихий" – один із найдавніших християнських гімнів. Це не лише подяка віруючих за прожитий день: поклоніння природному світлу, як це було в язичників, тут замінене на поклоніння світлу духовному – Ісусові Христу. У грецькому оригіналі гімну "φῶς ἱλαρόν" дослівно означає "світло радості", "радісне світло", однак у нашій традиції закріпився переклад, а отже і образ Христа, як "тихого" світла. Цей епітет є дуже вдалим і не поступається красою і силою оригінальному образу.

Методи. Стаття базується на поєднанні інтертекстуального, компаративного, контекстуального методів.

Результати. У Шевченка образ "тихий світ" використовується передусім у значенні "тихе світло". Чільна алегорія християнського гімну – вечірнє світло як Христос-Бог, переноситься поетом на Україну. Таким чином відбувається сакралізація Батьківщини-матері. Шевченко часто змальовував щасливе майбутнє України в координатах апокаліптичних уявлень, за допомогою образів оновленої землі та Царства Божого на ній. У цьому контексті завершення послання "І мертвим, і живим..." можемо трактувати як передчуття переродження української землі, пов'язаного з парусією – другим пришествям Сина Божого у Славі – вже не як вечірнього, а яскравого світла. Попри наявність у поезії "Світе ясний! Світе тихий!" закликів до нищення "святинь", вона не є богохульною, антихристиянською чи антиклерикальною. У цьому вірші Шевченко сатирично викриває найпотужніший політичний інструмент імперії – церкву без Христа.

Висновки. Шевченко найчастіше надає образу "тихий світ" значення сакрального світла та пов'язує з особою Христа, що засвідчує прямий інтертекстуальний зв'язок його віршів з грецьким гімном. За

допомогою образу "тихого світу" Шевченко закликає до оновлення Христової церкви, сакралізує Україну та малює її щасливе майбуття.

Ключові слова: сакральне світло, "тихе світло", Христос, інтертекстуальність, топос, гімн, Тарас Шевченко.

Вступ

Дослідники стверджують, що у творчості Тараса Шевченка наявні близько ста сімдесяти "вічних" образів – міфологічних, біблійних, агіографічних та літературних персонажів (Волков та ін., 2004, с. 429). Однак традиційні образи – це лише одна, найбільш виразна й акцентована форма інтертекстуальності. Інший інтертекстуальний матеріал – приховані цитати, алюзії, парафрази, ремінісценції, переспіви, стилізації тощо, зазвичай завуальовано присутні в тексті й потребують від дослідника більш пильного й прискіпливого аналізу. Пропонуємо поглянути на лірику Т. Шевченка через призму вчення про топоси. Топіку як інтертекстуальну дисципліну вивчали німецький вчений Е. Р. Курціус, а в українському літературознавстві – Д. Чижевський та Л. Ушкалов. "Топос у красному письменстві має образне навантаження – це шаблонна метафорична конструкція" (Будний, Ільницький, 2008, с. 254); розрізнення, виокремлення та аналіз таких образів дозволяє відкрити у творах приховані значення й по-іншому поглянути на генетичні та інтертекстуальні зв'язки між текстами.

Мета роботи полягає в інтертекстуальному аналізі топосу "сакрального світла" в поезії Тараса Шевченка.

Методи

У статті використовуються інтертекстуальний, порівняльний, контекстуальний методи.

Результати

У ліриці Тараса Шевченка неодноразово натрапляємо на топос "тихого світу". Особлива творча сила цього образу дозволяла Шевченкові вписувати його в різні контексти та надавати складних, неочевидних сенсів.

Походить цей образ з християнської гімнографії. "Світе тихий" – один з найдавніших християнських гімнів, автор і час створення якого до кінця не з'ясовані. Вірогідно, що текст міг

бути написаний священикомучеником Афіногеном (4 ст.) або ж патріархом Софронієм Єрусалимським (7 ст.). Читається цей короткий гімн на вечірні й входить до чину благословення західного світла. Однак це не лише подяка віруючих за прожитий день: поклоніння природному світлу, як це було в язичників, тут замінене на поклоніння світлу духовному – Ісусові Христу. Всього лише в кількох рядках авторів гімну вдається розгорнути величну алегорію христологічного змісту: лагідне вечірнє світло від яскравого й потужного Сонця співвідноситься із Христом – образом Бога-Отця і виявом Його святої слави: "Світе тихий, Святої слави Безсмертного Отця Небесного, Святого, Блаженного, Ісусе Христе!". Богословський сенс алегорії в тому, що через Христа людство має можливість пізнати Отця Небесного так само, як силу й красу сліпучого Сонця – через споглядання ласкавого призахідного світла.

Пов'язаність Христа зі світлом є загальним місцем у християнському богослів'ї. Неодноразово алегорично ототожнюється зі світлом Христос у Євангелії від Іоанна, наприклад: "Я Світло для світу" [Ів. 8–12]. У православному "Символі віри" про Христа говориться як про "Світло від Світла" (Молитовник, 2006, с. 10). Авторів давнього гімну вдалося створити по-справжньому величний і самотній образ Христа-світла, перш за все, завдяки вдалому епітету. У грецькому оригіналі гімну "φῶς ἡσυχόν" дослівно означає "світло радості", "радісне світло", однак у нашій традиції, починаючи зі церковнослов'янської версії тексту, закріпився переклад, а отже й образ Христа як "тихого" світла. Цей епітет є дуже вдалим і не поступається красою і силою автентичному образу, адже влучно характеризує природу Христа як Боголюдини – лагідної, милостивої, тихої. "Тихим" називав Себе і Сам Христос: "Я тихий і серцем покірливий" [Мт. 11–29].

Асоціювання Христа із "сакральним світлом" було надзвичайно поширеним в українській бароковій літературі. Ось кілька прикладів із багатьох можливих:

Свѣтодатель от свѣта иже сияеши,

От рожества слѣпа днесъ Слово вѣочаеши

(цит. за: Чижевський, 2003, 64).

Ще одна барокова епіграма:
Преображення свѣт явлен на Фаворѣ,
дажд ми зрѣти тя в свѣтѣ на небѣси горѣ
(цит. за: Чижевський, 2003, 54).

У поезії Дмитра Туптала Христос постає як дарувальник природного й духовного світла водночас:

Одѣваяй вся свѣтом, ризы крином селным
Даяй, се нынѣ сам єст цѣло обнаженный:
Христос тя, челоуѣче, свѣтом оздобити
Хочет, точыю грѣхи изволь оставити
(Українська поезія, 1992, с. 289).

Також Святий Димитрій називає Ісуса "істинним сонцем":
Истинное Ісус наш ста сонце во чинѣ
На крестѣ, да просвѣтит в подземной глубинѣ
Всѣх бывших, иже его усердно желают,
Нынѣ радости своей начало взырают
(Українська поезія, 1992, с. 292).

Важливо також звернути увагу на те, що українська традиція засвоїла образ з грецького гімну в церковнослов'янській версії, тобто саме як "тихий світ", а не як "тихе світло". Слово "свѣтъ" у старослов'янській мові означало "світло; сяйво; день; світанок; світ" (Белей, 2001, с. 227). В українській мові "світ", за "Словарем української мови" Б. Грінченка, мало сенси: 1) "свет, рассвет"; 2) "свет, мир, вселенная" (Словарь української мови, 1997, т. 4, с. 108). У класичній українській літературі ХІХ – поч. ХХ ст. широко засвідчено використання слова "світ" у значенні "світло". Наприклад: "...аж ось і світ!" (Квітка-Основ'яненко, 1978, с. 177), "Тихий світ лився по степу. Весь степ червонів проти сонця..." (Нечуй-Левицький, 1985, с. 122), "Вечірнє сонце обливало тихим світом молоду щасливу пару, що балакала про кохання" (Нечуй-Левицький, 1985, с. 182), "Тихо піднявся він [місяць. – О. Т.] вгору і полив свій тихий світ на село" (Нечуй-Левицький, 1985, с. 42), "Увесь двір, увесь садок, хата – все було залите червоним світом, ніби кров'ю" (Нечуй-Левицький, 1985, с. 464), "Світ був такий ясний, що тополі на окопі кругом току було видно, як удень" (Нечуй-Левицький, 1985, с. 465). У новітній українській літературі також

натрапляємо на використання "світу" як "світла", наприклад у поезії М. Рильського: "Солодкий світ! Простір блакитно-білий / І сонце – золотий небесний квіт. / Благословляє дух ширококрилий / Солодкий світ" (Рильський, 1983, с. 147); "Незмінний свідку пращурів моїх, / Золотооке небо! Ясний світе! / Тобі мої замислені привіти, / Акорди перші співів різдвяних!" (Рильський, 1983, с. 359). У сучасній мові вживання слова "світ" на позначення світла сприймається як застаріле й збереглося, наприклад, у таких ідіомах, як: "ні світ ні зоря", "поки й світ сонця", "світа перед собою не бачити", "світ вгору піднявся" (*Словник українських ідіом*, 1968) тощо.

У Шевченка образ "тихого світу" найчастіше означає "тихе світло". У вірші "Розрита могила" (1843 р.) цей образ стосується понівеченої нерозумними нащадками України: "Світе тихий, краю милий, / Моя Україно! / За що тебе сплюндровано, / За що, мамо, гинеш?" (Шевченко, 1991, т. 1, с. 169). Чільна алегорія християнського гімну – вечірнє світло як Христос-Бог, переноситься Шевченком на Україну, що дозволяє тлумачити цей уривок як сакралізацію Батьківщини-матері. За допомогою образу "тихого світла" поет підносить Україну до сфери божественного – вічного, абсолютного й святого.

У посланні "І мертвим, і живим..." (1845 р.) Шевченко також пов'язує образ сакрального світла з долею України. Наприкінці твору поет проголошує:

І забудеться срамотня
Давня година,
І оживе добра слава,
Слава України,
І світ ясний, невичірній
Тихо засіє...
Обніміться ж, брати мої,
Молю вас, благаю!

(Шевченко, 1991, т. 1, с. 355).

У цьому уривку виразно засвідчено, що йдеться про "світ" як про "світло", але сам образ переінакшений, власне, якщо говорити про епітет, – змінений на протилежний: замість тихого вечірнього світу маємо "світ ясний, невичірній". На відміну від

попереднього твору тут наявний інтертекстуальний зв'язок не з православним гімном, а з католицьким хоралом "Світ не вечірній, що засяяв з висоти". Невечірнім світлом у хоралі названий Божественний Логос. Оскільки в обох творах ідеться про Христа, Шевченко контамінує ці два образи у величній пророчій метафорі: "І світ ясний, не вечірній / Тихо засіє...". Що ж означає ця метафора? Який сенс цих красивих образів?

Шевченко часто змальовував щасливе майбутнє України в координатах апокаліптичних уявлень, за допомогою образів радикально оновленої землі та Царства Божого на ній. У Шевченкових візіях благого майбуття важливе місце посідають сакральні образи Матері та Сина: "І на оновленій землі / Врага не буде, супостата, / А буде син, і буде мати, / І будуть люди на землі" (Шевченко, 1991, т. 2, с. 289). У цьому контексті завершення послання "І мертвим, і живим..." можемо тлумачити як передчуття Шевченком переродження української землі, пов'язаним із парусією – другим пришествям Сина Божого у Славі – вже не як вечірнього, а яскравого світла. У цьому полягає глибинний, богословський сенс метафори.

Найскладніша для осягнення художня інтерпретація образу "тихого світла" міститься у вірші Т. Шевченка "Світе ясний! Світе тихий!" (1860 р.):

Світе ясний! Світе тихий!
Світе вольний, несповитий!
За що ж тебе, світе-брате,
В своїй добрій, теплій хаті
Оковано, омурано
(Премудрого одурено).
Багрянницями закрито
І розп'ятієм добито?
Не добито! Стрепенися!
Та над нами просвітіся,
Просвітіся!.. Будем, брате,
З багрянниць онучі драти,
Люльки з кадил закуряти,
Явленними піч топити,
А кропилом будем, брате,
Нову хату вимітати!

(Шевченко, 1991, т. 2, с. 286).

Розмаїття і конфлікт інтерпретацій навколо цього твору добре дослідила І. Даниленко (Даниленко, 2008, с. 170–173). Найчастіше вірш приймається за "найбільш гостру антицерковну поезію не лише в українській, а й світовій поезії" (Даниленко, 2008, с. 169). Але чи так це насправді? Ключем до тлумачення вірша є апострофа – поетичне звернення до відсутньої особи, яка визначена Шевченком алегорично: "світе ясний", "світе тихий", "світе вольний, несповитий", "світе-брате", "премудрий", "брате". Від з'ясування, до кого саме палко звертався Шевченко, залежить розуміння суті поетових закликів.

"Тихим світом", "премудрим" і "братом" Шевченко називає Христа, про що свідчить походження чільного образу, релігійна лексика і проблематика вірша. Останнє звернення, повторене тричі, додає твору інтимної сердечності, що контрастує з брутальними закликами до радикальних змін. Друга визначальна алегорія вірша – це "добра, тепла хата", в якій Христа "оковано, омурано, / (Премудрого одурено), / Багрянницями закрито / І розп'ятієм добито" (Шевченко, 1991, т. 2, с. 286). Річ певна, що тут йдеться про церкву, зовні величну і багату, але за своєю суттю бездуховну. Така різка оцінка – реакція Шевченка на цезаропапізм ментально чужої українцям російської церкви, що була імперським інструментом поневолення інших народів. "Візантійський Саваоф", який замінив у цій церкві тихого Христа, власне, і викликав неприйняття і запалював гнів Шевченка.

Далі поет закликає Христа стрепенутися і "просвітитися". Вкотре повторений концепт сакрального світла натякає на есхатологічне повернення Христа і Страшний суд. Подальші картини нищення церковної атрибутики, що завжди була для віруючих предметом шанобливого поклоніння, видаються до межі блюзнірськими і богохульними. Власне саме так цей уривок трактувався багатьма дослідниками (Даниленко, 2008, с. 172). Наруга над предметами культу, зображена у вірші, в спрощеному дослівному сприйнятті приймалася за дієвий заклик, освячений генієм і авторитетом Шевченка, до грабунку та руйнації церкви в комуністичному суспільстві. Це вкотре переконує, що хибні інтерпретації текстів є дуже небезпечними.

Цілком по-іншому зрозуміти сенс Шевченкових гасел дозволяє образ "нової хати", адже йдеться не просто про нове

суспільство чи громаду, а про оновлену церкву, поява якої можлива лише після очищення старої "хати". Також під образом "нової хати" можемо розуміти оновлену після Страшного суду землю, яка сама по собі й буде істинною церквою Христа. Таким чином ідеї вірша суголосні євангельському сюжету про очищення Ісусом храму від торгівців.

Парадоксально, але попри наявність у поезії "Світе ясний! Світе тихий!" заклику до нищення "святинь", вона не є ні антихристиянською, ні богохульною, ні антиклерикальною. Насправді цей вірш має антиколоніальне спрямування, пов'язане із сатиричним викриттям найпотужнішого політичного інструменту імперії – церкви без Христа. У наш час утвердження автокефалії та розбудови української церкви як духовного опертя нації вірш "Світе ясний! Світе тихий!" Шевченка набуває особливої актуальності та глибини.

Поезія "Світе ясний! Світе тихий!" була написана 27 червня 1860 року, за день до того – 25 червня Шевченко створив вірш-ідилію "Росли укупочці, зросли...", де змальовує щасливе сімейство і благає Бога про таку ж щасливу долю:

Подай же й нам, всещедрий Боже!
Отак цвісти, отак рости,
Так одружитися і йти,
Не сварячись в тяжкій дорозі,
На той світ тихий перейти.
Не плач, не вопль, не скрежет зуба –
Любов безвічну, сугубу
На той світ тихий принести

(Шевченко, 1991, т. 2, с. 285).

У цьому вірші "світ тихий" не пов'язаний з образом Христа, тут він означає потойбіччя, перебування праведного подружжя у раю. Автор цікаво переосмислює образи заупокійних молінь про відсутність у Царстві Небесному страждань та образ пекельного скреготіння зубами. В інтерпретації Шевченка плач, зітхання, "скрежет зуба" – це прикмети нещасливого сімейного життя, що їм поет протиставляє міцну і вірну любов благословенного подружжя.

Дискусія і висновки

Можемо стверджувати, що Шевченко найчастіше надавав образу "тихий світ" значення сакрального світла і пов'язував з особою Христа, що засвідчує прямий інтертекстуальний зв'язок Тарасових віршів з грецьким гімном. В окремих випадках в Шевченковій поезії наявне розуміння "тихого світу" як сакрального місця – Царства Небесного, або ж раю. За допомогою образу "тихого світу" Шевченко закликав до оновлення Христової церкви, сакралізував Україну та малював її щасливе майбутнє.

У вірші М. Рильського "Пам'яті Шевченка" натрапляємо на такі слова: "Як тихий не вечірній світ, / Нам сяє в радості й печалі / Ясний Шевченків заповіт!" (Рильський, 1983, с. 367). Ці рядки модерного поета і водночас тонкого знавця творчості Кобзаря вже самі по собі говорять про виняткове значення топосу "сакрального світла" в ліриці Т. Шевченка, адже "тихий не вечірній світ" постає тут символом Шевченкового слова.

Список використаних джерел

- Белей, Л., Белей, О. (2001). *Старослов'янсько-український словник*. Монастир Монахів Студитського Уставу. Видавничий відділ "Свічадо".
- Будний, В., Ільницький, М. (2008). *Порівняльне літературознавство*. Вид. дім "Києво-Могилянська академія".
- Волков, А., Бойченко, О., Курилик, В., Попов, Ю., Рихло, П. (2004). *Традиційні сюжети та образи: Монографія*. МВІЦ "Місто".
- Даниленко, І. (2008). *Молитва як літературний жанр: генеза та еволюція*. Видавництво МДГУ ім. Петра Могили.
- Квітка-Основ'яненко, Г. (1978). *Твори: в двох т.* Т. 1. Дніпро.
- Молитовник* (2006). Видавн. відділ УПЦ КП.
- Нечуй-Левицький, І. (1985). *Твори: в двох т.* Т. 1. Наукова думка.
- Рильський, М. (1983). *Зібрання творів у 12 т.* Т. 1. Наукова думка.
- Судакова, О. (2017). *Маришны слезы: К поэтике литургических песнопений*. Дух і літера.
- Словарь української мови* / Упорядкував Б. Грінченко. (1997). У 4 т. Т. 4. Наук. думка.
- Словник українських ідіом* / Уклад Удовиченко Г. М. (1968). Рад. письменник.
- Українська поезія. Середина XVII ст.* (1992). Наук. думка.
- Чижевський, Д. *Український літературний барок. Нариси*. (2003). Акта.
- Шевченко, Т. (1991). *Повне зібрання творів: у 12 томах*. (Є.П. Кирилюк та ін., Ред.). Т. 1. Наукова думка.
- Шевченко, Т. (1991). *Повне зібрання творів: у 12 томах*. (Є.П. Кирилюк та ін., Ред.). Т. 2. Наукова думка.

References

- Belei, L., Belei, O. (2001). *Dictionary of Old Church Slavonic-Ukrainian*. Publishing Department "Svichado" [in Ukrainian].
- Budnyi, V., Ilnytskyi, M. (2008). *Comparative studies*. Kyiv-Mohyla Academy Publishing House [in Ukrainian].
- Chyzhevskiy, D. *Ukrainian Literary Baroque. Essays*. (2003). Akta [in Ukrainian].
- Danylenko, I. (2008). *Prayer as a Literary Genre: Genesis and Evolution*. Vydavnytstvo imeni Petra Mohyly [in Ukrainian].
- Dictionary of the Ukrainian Language*. (1997). In 4 volumes. T. 4. Naukova dumka [in Ukrainian].
- Dictionary of Ukrainian Idioms* (1968). Radianskyi pysmennyk [in Ukrainian].
- Kvitka-Osnovianenko, H. (1978). *Works: in two volumes*. T. 1. Dnipro [in Ukrainian].
- Nechui-Levytskyi, I. 1985. *Works: in two volumes*. T. 1. Naukova dumka [in Ukrainian].
- Prayer Book* (2006). Vydavnychy viddil UPTs KP [in Ukrainian].
- Rylskyi, M. (1983). *Collected Works in 12 Volumes*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Shevchenko, T. (1991). *Complete Works in 12 volumes* (Ye.P. Kyrlyuk et al., Eds.). Vol. 1. Naukova dumka [in Ukrainian].
- Shevchenko, T. (1991). *Complete Works in 12 volumes* (Ye.P. Kyrlyuk et al., Eds.). Vol. 2. Naukova dumka [in Ukrainian].
- Sudakova, O. (2017). *Tears of Mary: On the Poetics of Liturgical Chants*. Dukh i litera [in Russian].
- Ukrainian Poetry. Middle of the 17th Century*. (1992). Naukova dumka [in Ukrainian].
- Volkov, A., Boichenko, O., Kurylyk, V., Popov, Yu., Rykhlo, P. (2004). *Traditional Plots and Images: Monograph*. "Misto" [in Ukrainian].

Отримано редакцією / Received: 07.04.26

Прорецензовано / Revised: 15.04.26

Схвалено до друку / Accepted: 26.05.26

Опубліковано / Published: 29.05.26

Olena TKACHENKO, PhD (Philol), Assoc. Prof.

ORCID ID: 0000-0002-9643-9127

e-mail: tkachenko.olena.20@gmail.com

Taras Shevchenko National University of Kyiv

TOPOS "SACRED LIGHT" IN TARAS SHEVCHENKO'S POETRY

Background. *Taras Shevchenko repeatedly uses the image of "quiet light". This image comes from Christian hymnography. "Quiet Light" is one of the oldest Christian hymns. This is not only the gratitude of believers for the day that has passed: worship of natural light, as was the case among the pagans, is here*

replaced by worship of the spiritual light – Jesus Christ. In the Greek original of the hymn "φῶς ἱλαρόν" literally means "light of joy", however, in our tradition the translation, and therefore the image of Christ, as a "quiet" light, has become entrenched. This epithet is very successful and is not inferior in beauty and power to the original image.

Methods. The article is based on a combination of intertextual, comparative, and contextual methods.

Results. In Shevchenko, the image of the "tykhyj svit" is used primarily in the meaning of "quiet light". The main allegory of the Christian hymn – the evening light as Christ-God, is transferred by the poet to Ukraine. In this way, the sacralization of the Motherland takes place. Shevchenko often depicted the happy future of Ukraine in the coordinates of apocalyptic ideas, using images of a renewed earth and the Kingdom of God on it. In this context, the end of the message "To the dead and to the living..." can be interpreted as a premonition of the rebirth of the Ukrainian land, associated with the parousia – the second coming of the Son of God in Glory – no longer as an evening, but as a bright light. Despite the presence in the poem "O Light clear! O Light quiet!" of calls for the destruction of "shrines", it is not blasphemous, anti-Christian or anticlerical. In this poem, Shevchenko satirically exposes the most powerful political instrument of the empire – the church without Christ.

Conclusions. Shevchenko most often gives the image of the "quiet light" the meaning of sacred light and connects it with the person of Christ, which testifies to the direct intertextual connection of his poems with the Greek hymn. Using the image of the "quiet light", Shevchenko calls for the renewal of the Church of Christ, sacralizes Ukraine and paints its happy future.

Keywords: sacred light, "quiet light", Christ, intertextuality, topos, hymn, Taras Shevchenko.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.